Гайдамаки

В 1667 році Польща та Росія за спиною України уклали Андрусівське перемир'я, згідно з яким Україна була поділена між двома "високими договірними сторонами". Лівобережжя, або Гетьманщина, відійшло до Росії, Правобережжя – до Польщі. Андрусівський пакт започаткував страшну епоху в історії України, влучно названу Великою Руїною. Знущання й утиски народних мас феодалами та їх помічниками досягли апогею. Вивести свій народ із подвійного гніту, об'єднати його не вдалося жодному українському гетьману.

Рівно через століття після ганебного Андрусева катована і гноблена Україна спромоглася зібратися на силі, щоб вибухнути Коліївщиною - буйним і шаленим національно-визвольним повстанням 1768 року на Правобережній Україні проти польського гніту.

У лютому 1768 року під тиском російського уряду польський король С.Понятовський підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками віруючих православної і протестантської церков. Значна частина польської шляхти була незадоволена цим трактатом. Під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під впливу Російської імперії у м. Барі на Поділлі вона створила Барську конфедерацію 1768 року. Конфедерати почали катувати і грабувати українське населення, руйнувати православні церкви і монастирі на Київщині, Поділлі, Волині. Для боротьби з конфедератами російський уряд послав на православну Україну військо. Серед українського населення поширилася чутка, що цариця Катерина II видала "Золоту грамоту" із закликом знищувати польську шляхту. Все це стало безпосереднім приводом до розгортання гайдамацького повстання на Правобережжі.

В істря Коліївщини було спрямоване проти польських магнатів і шляхти, їх прислужників орендарів-євреїв, єзуїтів, бо вони нехтували релігійними і національними почуттями українського народу.

Більшість істориків виводять термін "коліївщина" від слова "кіл", інші історики - від слова "колоти".

Думки щодо примітивності озброєння "коліїв" безпідставні: запорозькі козаки були озброєні шаблями, списами, пістолями, гарматами, те ж саме і надвірні козаки.

Коліївщина - апогей гайдамацького руху. Породили гайдамаччину правобережні регіони, які входили до складу Речі Посполитої. Причини були різнохарактерні - соціально-політичні, релігійні. Гайдамаками (походить від тур. "гайда" - гнати, переслідувати, турбувати) іменували селян-втікачів, які ховалися в лісах і грабували шляхетські, панські маєтки, жили з того, а нерідко й роздавали награбоване бідноті, маючи відтак її прихильність.

Коліївщина почалась у тій частині Правобережної України, де більше всього зосередилось втікачів-селян від феодального гніту. Очолювали повстанців Максим Залізняк та Іван Гонта. Доведені до відчаю селяни і міська біднота, які складали основу козацьких партизанських загонів, сміливо нападали на ворожі гарнізони в містах, знищували польську шляхту (згадайте поему Т.Шевченка "Гайдамаки").

Залізняк Максим Ієвлевич (р.н. 1740 - р.см. - невід.)

Один з керівників Коліївщини (1768-1769). Народився у с. Медведівці (інші дані - с. Івківці) на Чигиринщині. Здійснив велику організаторську роботу з підготовки повстання. З його початком на визволених територіях Правобережжя прагнув проводити справедливу соціальну політику, налагоджував нормальне господарське життя. Затриманий загоном російських військ, що перебували на Правобережжі у зв'язку із виступом Барської конфедерації. Деякий час утримувався в київській в'язниці. Згідно з вироком засланий до Нерчинська на каторжні роботи. Окремі факти свідчать, що Залізняк пізніше брав участь у селянській війні в Росії під проводом О.Пугачова (1773-1775). Про героя Коліївщини створено десятки дум, історичних пісень, переказів, легенд.

Деякі історики, письменники негативно оцінюють гайдамацький рух, розглядають його як "розбій". Вони перебільшують кількість загиблих від рук гайдамаків, описують здебільшого жорстокі дії повсталих. Але при цьому замовчують ті знущання і наругу, яких зазнали українці від своїх ворогів.

До таких дослідників належить і Пантелеймон Куліш, який у свій час заявив, нібито співчуття до гайдамаків не виявив жоден оповідач. А далі він охарактеризував козаків та гайдамаків "дикими грабіжниками", "хижаками" і "вбивцями", заплутавшись в питанні, чому ж в такому разі народ оспівує гайдамаків і зберігає про них перекази. "Как бы ни велика была наглость сборища злодеев, - пише П. Куліш, - но если они не будут иметь искреннего убеждения в законности своих подвигов, то не станут ими хвалиться всенародно в героических песнях, да и сам народ не будет помнить их песен в продолжение нескольких поколений... Что же мудреного, если ватаги Зализняка, Швачки й других героев Колиивщины памятны народу только по нападениям на дворы богатых людей и по жестокостям? Это ближе касалось народа, нежели неясная и для самих гайдамак цель, к которой они стремились... Для нас равно интересны рассказы севдовласых свидетелей гайдамацкого варварства и героические песни самих гайдамак, в которых они хвалятся своими подвигами перед целым светом. Да и сам народ, проклиная их неистовства, в го же время усваивает себе их песни й передает будущим поколениям их славу..."

Ця "реакційна" концепція П. Куліша гайдамаччин була з гнівом розвінчана Тарасом Шевченком ще в 1845 р. в творі "Холодний яр" у зв'язку з появою книги А. Скальковського "Наезды гайдамак на Западную Украйну в XVIII ст.". Висловивши погляд останнього словами "гайдамаки - не воины, разбойники, воры, пятно в нашей истории...", поет кинув йому у відповідь:

Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...

Місцем початку Коліївщини 1768 року стали Холодний Яр Мотронинський монастир, що на Чигиринщині. Восени 1767 року оселилась в монастирях: Мотронинському, Лебединському, Онуфріївському, Виноградському, Мошенському група запорізьких козаків під виглядом послушників, які разом з повстанцями і пейшли до практичних дій. Ядро групи складалось із восьми січовиків, яку очолив Йосип (Юсько) Шелест. За переказами, записаними згаданим вже нами дослідником Коліївщини П. Куліш у середині XIX століття від старого ченця Мотронинського монастиря, розповідається: "Як зібрались гайдамаки в Мотронинському лісі, то зробили собі Січ. Вибрали собі таке місце, що з трьох боків байраки, а з четвертого поставили башту. Кругом обрубались лісом. Посередині насипали грошей і ниткою перехрестили та й прибили її кілочками у чотирьох місцях. І козак кругом ходить, як вартовий біля військової казни. Оце ж в одному байраці Січ, а в другому на Бойковій Луці "Склик".

Територію Холодноярської Січі гайдамаки використовували для тимчасового свого перебування і розміщення транспорту та військового спорядження. Якщо Запорізька Січ була військовою і адміністративно-територіальною організацією запорізького козацтва, то Холодноярська Січ такої ролі не виконувала. Вона не мала навіть відповідних фортечних укріплень, тому назвали її Січчю лише умовно, як тимчасову базу перебування гайдамаків у Холодному Яру.

Місце Січі значиться на теперішній карті Холодного Яру. Тут стоїть тимчасовий знак з написом: "Гайдамацька Січ заснована в середині 18 століття. Тут відбувались наради керівників повстання".

Місце збору, що на Бойковій Луці, повстанці назвали "Скликом". Воно було розташоване за два кілометри від Мотронинського монастиря. Тут гайдамаки спорудили тимчасові приміщення - землянки для людей і стоянку для коней. Для приготування їжі монастир передав повстанцям 15 казанів.

"Скликом" гайдамаки ще називали й казан, що був підвішений на дуб, а біля нього лежав молот, яким били в казан, коли треба було скликати гайдамаків на раду чи в похід. Тепер цей казан, що служив повстанцям "Скликом" під час Коліївщини, зберігається в Національному історичному музеї України в Києві.

У першій половині травня 1768 року Й. Шелест зі своїми однодумцями вирішив прискорити підготовку до народного повстання. Невеликі повстанські загони, окремі групи гайдамаків розійшлися по селах Правобережної України із закликом братися до зброї проти конфедератів, уніатів, католиків. Полковником, тобто головним командиром повстанців, рада проголосила Йосипа Шелеста. Готуючи повстання, Шелест поширював чутки, ніби він має лист від кошового Запорізької Січі П.І. Калнишевського з закликом повставати проти польської шляхти.

Завершувались останні приготування до початку всенародної боротьби за визволення українських земель від польського панування. Та раптом сталася трагедія: пострілом з пістоля було вбито Шелеста. Стріляв під час суперечки К. Лусконіг. Повстанці обрали своїм полковником 28-річного козака Запорізької Січі, уродженця славетної Чигиринщини Максима Залізняка. На місці "Склику" тепер стоїть тимчасовий пам'ятний знак з текстом: **"Тут збиралися козаки на ради перед своїми походами. На цьому місці за два дні до початку повстання було вбито Йосипа Шелеста, отамана Запорізької Січі".**

Пам'ятне місце обрання Максима Залізняка керівником гайдамацького загону (знайшов його відомий краєзнавець Чигиринщини О. Найда) розташоване в 48-му кварталі Холодного Яру. Тут також встановлено тимчасову меморіальну дошку з написом: **"Гульбище. На цьому місці козаки проводили своє дозвілля, змагання, обирали ватажків. Тут було обрано керівником повстання М. Залізняка".**

Мотронинський монастир був популярним серед населення Правобережної України як православний, стійкий проти унії. Сюди завжди сходилися віруючі. Навколишні ліси були місцем схову від шляхетських каральних загонів.

У травні 1768 року загін із 450 конфедератів увірвався на Чигиринщину, де грабував люд, знущаючись над ним. У ті дні загін із 100 конфедератів появився у Медведівці. Населення змушене було тікати і ховатися у лісах, щоб не потрапити до рук мучителів. І як вияв народного протесту, як вияв відчайдушного стану самозахисту від свавілля і знущань український люд урвався до гайдамаччини. На противагу терору барських конфедератів утворюється і консолідується як самозахист народна сила. Зароджується вона при Мотронинському монастирі - одному з центрів тогочасної православної пропаганди, очолюваним ігуменом Мельхіседеком Значко-Яворським.

Помітну роль у підготовці повстання відіграла діяльність згаданого нами вище ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського, який об'їздив багато сіл і міст України із закликом виступати проти унії. Оскільки Мельхіседек був пов'язаний з верхівкою православного духовенства, тому він не міг бути вождем, зачинателем селянського повстання.

Значко-Яворський Мельхіседек (Матвій Карпович).

Український церковний діяч. Народився у 1716 році в м. Лубнах. Походив з козацької старшини. Вчився у Київській академії. У 1738 році вступив до Мотронинського Троїцького монастиря. В 1753-1768 роках - його ігумен. Виступав проти унії. Благословив на боротьбу Максима Залізняка та його товаришів, а також посвятив козацьку зброю. Був обвинувачений у зв'язках з Коліївщиною. Судом виправданий, але від керівництва церквою на Правобережній Україні його було усунуто. Після 1768 року був ігуменом Переяславського, потім Глухівського монастирів.

У день виступу в похід 26 травня повстанці відслужили молебень. Адже монастир був під підозрою у шляхти і тільки молебень міг служити початком повстання. Зразу ж після молебню повстанці взяли штурмом замок Жаботин, а звідти через Куликівку рушили на Черкаси. На території Кереслецького лісництва встановлено тимчасовий пам'ятний знак з текстом: **"Гайдамацький Яр. Цим яром повстанці в 1768 році йшли на Жаботин".** За свідченням Максима Залізняка, в Холодному Яру в розпал повстання діяло близько 470 повстанців.

Як бачимо, саме з державотворчої Чигиринщини у 1768 році почало розпалюватися полум'я національно - визвольного повстання - Коліївщини. Очолив його, як ми вже зазначали вище, запорізький козак Максим Залізняк, послушник Мотронинського монастиря. У Мельниках на той час до вступу в загін повстанців проживав і один із сподвижників М. Залізняка - Семен Неживий. Тут ще й зараз поширені перекази про "освячення ножів" гайдамаками в Мотронинському монастирі. А назви ярів в навколишньому лісі (Гайдамацький, Січ, Ратище, Склик) і прізвища жителів села (Холод, Атамась тощо) нагадують про героїчні події того часу. Тисячолітній дуб, відомий під назвою "Дуб Залізняка", - німий свідок тогочасного народного гніву.

В період підготовки до повстання на околицях міста Чигирина активно діяв загін під керівництвом Семена Неживого. Звертаючись до селян, він оголосив, що має доручення сформувати чату (сторожовий загін) і з нею іти на "искоренение ляхов". Його гайдамаки били шляхту та орендарів, "не вчиняючи при тому ніякого грабунку". В розпал Коліївщини Неживий два тижні із загоном у 300 гайдамаків перебував у Медведівці.

Неживий Семен (1744 - ?)

Один з видатних ватажків народного повстання 1768 р., що відоме під назвою Коліївщина. Народився в містечку Боровиця Чигиринського староства в сім'ї селянина. В 7 років відданий в науку до чигиринського гончара. Осягнувши гончарські промисли, відправився на Запоріжжя, де записався до Уманського куреня під ім'ям Семена Гончара. Повертаючись на Чигиринщину, змінив прізвище. Так він став Семеном Неживим. 1762 р. одружився і оселився в с. Суботів (Чигиринського району), згодом переїхав до с. Мельники.

Навесні 1768 р., назвавши себе запорізьким отаманом Уманського куреня, Неживий створив з місцевих селян повстанський загін. Цей загін діяв у районі Чигирина, Сміли, Черкас, Крилова, Канева і Медведівки. Вів мужню боротьбу проти польської шляхти. Щоб запобігти поширенню антифеодального руху, царський уряд кинув війська (на допомогу Польщі) у придушенні виступів. Неживий не підозрював нічого лихого і підтримував деякий час стосунки з командуванням царських військ, розташованих у прикордонних районах. Довірливістю отамана скористався гусарський полковник Чорба, який по-зрадницькому захопив С. Неживого і заарештував, коли той приїхав до нього на переговори.

Суд відбувся 27 серпня 1768 року у Києві. Вирок колесуванням був замінений сибірською каторгою. Семена Неживого було заслано до Нерчинська на каторжні роботи. Подальша доля невідома.

Гайдамаки очистили від шляхти й орендарів Чигиринське, Смілянське, Жаботинське і Черкаське староства і на початку червня 1768 року вирушили до Умані, яка належала магнатові С.Потоцькому. Проти гайдамаків М. Залізняка шляхта вислала полк найвірніших козаків на чолі з уманським сотником І. Гонтою. Проте І. Гонта із козаками перейшов на бік повсталих і 9 (20) червня 1768 року розпочав наступ на Умань. Після здобуття Умані 10 (21) червня повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М.Залізняка гетьманом і князем смілянським, а І.Гонту - полковником і князем уманським.

У червні - липні 1768 року на Правобережжі діяло близько 30 гайдамацьких загонів. Повстання загрожувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережну Україну та Запоріжжя. В цих умовах російський і польський уряди вирішили об'єднати зусилля. У другій половині червня 1768 року російські війська разом із польською армією розпочали каральні акції проти гайдамаків. 26 червня 1768 року російські частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого, а їхні загони роззброїли. Решту гайдамацьких загонів було розбито в боях. Остаточно повстання було придушено тільки у квітні-травні 1769 року.

За активну підтримку повстанського руху під назвою Коліївщина багатьох жителів Чигиринщини і, зокрема, повстанців з села Медведівки (підданих Росії, яких виявилось серед заарештованих найбільше) власті затаврували і заслали до Сибіру. Серед них опинився і Максим Залізняк.

Характерно, що придушити повстання польській владі допоміг російський уряд, який боявся поширення народного руху на свою територію. Як це було і раніше, інтереси гнобителів збігалися. Над учасниками повстання було вчинено жорстоку розправу. Особливо жахлива доля чекала польських підданих. Після нелюдських тортур був страчений І. Гонта. Максима Залізняка, як російського підданого, відправили на заслання до Сибіру.

Незважаючи на поразку, Коліївщина відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу.

Валентин ЛАЗУРЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Черкаського державного
технологічного університету

А тим часом

ножі освятили